

SİDE'NİN ROMA DÖNEMİ PANTEONU

Hüseyin Sabri ALANYALI*

Anahtar Kelimeler: Roma Dini • Roma Eyalet Sanatı • Anadolu Tanrıları • Pamphylia • Side

Özet: Side Anadolu'nun güneyinde ve verimli Pamphylia Ovasının en doğusunda yer almaktadır. Side Limanı Antik Dönemde Pamphylia'nın en önemli limanıdır ve kent Roma Döneminde Pamphylia'nın başkentliğini yapmıştır. Başlığımız altında Side kentinin Roma Dönemine ait panteonunu arkeolojik ve epigrafik belgeler ışığında değerlendirmeye çalışacağız.

Athena kentin baş tanrıçası veya kent tanrıçası olarak görülmektedir. Bir yazıtta “προκαθεζομένη θεός” (*Prokathesomene Theos*) olarak isimlendirilmektedir. Athena deniz ticaretinin koruyucusu olduğu için kent onun adına ἐπιβατήριος (*Epibaterios*) Bayramı (limanın açılması) düzenlemekteydi. Side halkı Apollon'a Apollon Sidetes ismini vermişti. Bu sıfat Side'nin tanrısı, kentin kurucusu ve ata babası olarak değerlendirilebilir. Sideliler tanrıya “θεόκτιστης” (*Theoktistes*) epitetini vererek kentin kurucusu olduğunu yazıtlarda da açıkça belirtmişlerdir. Demeter ve Zeus kentin en önemli tanrı tanrılarıydı. Demeter kültü çok önemsendiğinden “Agon Mystikos” Bayramı tanrıçanın onuruna kutlanırdı. Bu bayramda Dionysos'a da tapınılırdı. Artemis tapınımı da kentte bilinmektedir. Sideliler kendisini pek benimsemeseler de, Apollon'un kardeşi olduğu için önemseyerek Side Panteonu'nda ona da yer vermişlerdir. Poseidon tapınımı da Side'de görülmektedir. Kybele ve Men kültünün Side Panteonu'nda varlıkları bilinmektedir. Tykhe, agoranın ortasında yuvarlak planlı bir tapınağa sahiptir. Side kazılarında birçok Hermes heykeli ele geçmiştir, ancak Mansel ve Nollé yazılarında belirtmektedirler ki, bu önemli liman ve ticaret kentinde yazıt veya sikkeler üzerinde Hermes tapınımı ile ilgili herhangi bir iz rastlanmamaktadır.

Side Tiyatrosu şehir panteonu için çok önemli bir rol oynamakta ve bize göstermektedir ki; Hellenizasyon ve Romanizasyona karşı birçok yerel unsur özünde taşıyarak, Anadolu'nun eski dinsel kökenlerine geri gitmektedir.

THE ROMAN PANTHEON OF SIDE

Keywords: Roman Religion • Roman Provincial Art • Anatolian Gods • Pamphylia • Side

Abstract: Side is situated in the south of Turkey on the eastern end of the fertile Pamphylian plain. The harbour of Side was the most important naval facility in Pamphylia in antiquity and the city served as the provincial capital during the Roman period. In this study we shall evaluate the Sidetan Pantheon in Roman period through archaeological and epigraphic sources.

Athena was the major deity or state deity of the city. In one of the inscriptions she is called as “προκαθεζομένη θεός” (*Prokathesomene Theos*). She was the protector of naval trade and she was celebrated in the city with ἐπιβατήριος (*Epibaterios*) Festival (the opening of the harbour). In Side, Apollo was called with the epithet Apollo Sidetes. This epithet may well imply that he was the god of Side, the founder and father of the state. Inscriptions name him specifically as the founder with his other epithet of “θεόκτιστης” (*Theoktistes*). Demeter and Zeus were the agricultural deities of the city. An “Agon Mystikos” festival was celebrated in Side for Demeter. In this festival Dionysus was also honoured. Artemis was also worshipped in Side. Although Artemis was not particularly important in Side, she gained a place in Sidetan Pantheon as the sister of Apollo. Poseidon was also honoured in Side. The existence of Cybele and Men is also known in Sidetan Pantheon. There is a circular temple of Tyche in the middle of the agora. Although quite a number of sculptural works depicting Hermes were found in Side, Mansel and Nollé note that there is no evidence of Hermes worship on local coins and inscriptions yet.

The theatre of Side plays an important role for Sidetan Pantheon and shows us that although the Hellenization and Romanization processes the city went through, most of the cultural elements were preserved with local affinities of which roots go back into the earliest fundamentals of Anatolian religion.

* Doç. Dr. Hüseyin Sabri Alanyalı, Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Yunusemre Kampüsü TR-26470 / ESKİŞEHİR, e-posta: hsalanyali@anadolu.edu.tr

Side Antalya Körfezinin doğusunda denize doğru uzanan, yerleşime uygun bir yarımada üzerinde kurulmuştur. Antik Dönemde limanı ile önem kazanmış ve Pamphylia'nın en önemli kenti olmuştur¹. Roma Döneminde bölgenin ticari başkenti durumundadır. Bu önemini MS 7. yüzyıla kadar sürdürmüştür.

Bu makalede Side'nin farklı bir yönü ele alınarak Roma Dönemi panteonu arkeolojik ve epigrafik belgeler ışığında incelenmeye çalışılacaktır.

Athena Side'nin baş tanrıçası olduğu gibi, aynı zamanda ticaretin de tanrıçasıydı² (Resim 1). Bir yazıtta “προκαθεζομενη θεός” olarak adlandırılarak şehrin baş tanrıçası olduğu epigrafik olarak da belgelenmiştir. Betimlemelerinde Hellenlerde olduğu gibi savaş tanrıçası olarak resmedilmiştir. Tanrıçanın betimi Side kent sikkelerinde en çok sevilen figür olmuştur (Resim 2). Athena deniz ticaretinin koruyucusu olarak kabul edilmekte ve Side'de kendisi adına Epibaterios Bayramı kutlanmaktaydı. Bu bayram, *Mare Clausum* denilen ve kış aylarının sona ermesi ile denizlerde kesintiye uğramış olan gemi yolculuklarının tekrar başlamasının kutlanmasıdır. Sideliler bu bayramda başarılı bir ticaret yılı olmasını dilerken, bahar başlangıcı olduğu için çiftçiler de verimli bir yıl olması dileği ile bayrama katılmaktaydılar. Epibaterios Bayramı Athena'nın Side'de deniz tanrıçalığı görevini üstlendiğini göstermektedir. MÖ 5. yüzyılda tanrıça, Atina'nın önderliğinde kurulmuş olan Deniz Birliği'nde de aynı rolü üst-

lenmekteydi³. Fakat Athena Side kentinde Hellen tanrıçası olmaktan çok Anadolu'nun yerel ögeleri ile kaynaşmaktadır. Kutsal meyve olarak nar simgesinin tanrıça ile birleştirilmesi dikkati çekmektedir. Fakat Sideli tanrıçanın kutsal meyvesinin nar olması şaşırtıcı değildir. Side kelimesi nar anlamına geldiği gibi⁴, nar en erken dönemlerinde de kent için kullanılan bir motiftir⁵. Anadolu'da eskiden beri ana tanrıçanın kutsal meyvesi olan narın Athena'ya ait kutsal meyve olması tanrıçanın eski Anadolu kültlerine geri gittiğinin kanıtıdır⁶. Belki tanrıça, kökeninde yerel bir ana tanrıça olarak ortaya çıkmış, daha sonra Athena ile synkretize edilmiştir.

Sideliler tanrı Apollon'u “Apollon Sidetes” olarak isimlendirerek şehrin kurucusu ve ata babası olarak gördüklerini belirtmişlerdir. Bu durum Apollo'nun kentte, kökleri eski baş tanrıya kadar giden yerel bir tanrı ile birleştirilmiş olma olasılığını da güçlendirmektedir (Resim 3). Ayrıca tanrıya ait “θεόκτιστης” epitheti kentin kurucusu olduğunu açıkça belirtmektedir⁷. Apollon Sidetes'in sikkeler üzerindeki (Resim 4) ve tiyatrodaki kaset kabartmasındaki betimleri daha çok arkaik tarzdadır⁸. Bu durum, tasvirlerin tanrıya

¹ Mansel 1963, 43-47; Mansel 1978, 71-78; Knoblauch 1977; Nollé 1993a, 25-29.

² Nollé 1993a, 30. 45-46. 89-91. 97; Mansel 2000, 891; Alanyalı 2010, 84-85.

³ Deniz egemenliği konusunda akla Poseidon gelse de, bu tanrı daha çok yer hareketleri (depremler) ile ilgili konularda öne çıkmaktadır.

⁴ Nollé 1993a, 38-40.

⁵ Erken dönem Side sikkelerinde nar, kentin *parasionu* olarak kullanılmıştır.

⁶ Atlan 1967, 40-41; Nollé 1993a, 39-40; Alanyalı 2004, 13.

⁷ Nollé 1990, 251-252; Nollé 1993a, 40. 113; Alanyalı 2005, 90; Alanyalı 2010, 85.

⁸ Mansel 1962, 51 Abb. 30. Yayında Apollon betimlemesi Kore olarak adlandırılmıştır. Mansel ilk yayınında tanrı betiminin arkaik görünümünü genç kız olarak yorumlarsa da, daha sonraki yayınlarında

ait kült heykelinin kopyası olmalarından kaynaklanmış olabilir. Apollon'un ismi Athena yanında ikinci tanrı olarak Epibaterios Bayramı'nda yer almaktadır. Sideliler ayrıca tanrı için Pythia Bayramı'nı da düzenlemekteydiler. Fakat bu bayramın Delphi'deki Kehanet Merkezi ile bir bağlantısı olmadığı gibi, Side Apollon Tapınağı bir kehanet ocağı olarak değerlendirilmemelidir⁹. Bu bayram daha önceleri "Agon Phoibeios" olarak kutlanmaktaydı¹⁰. Pythia Bayramı'nın sadece yerel anlamı ve önemi bulunmaktaydı.

Bayramlarda önemli bir rol oynayan tiyatrodaki Apollon, *scaenae frons*'un birinci kat kaset kabartmasında betimlendiği gibi, üçüncü kat kaset kabartmalarında da dokuz Mousa ile birlikte ikinci kez resmedilmiştir. Kasetlerde yer alan Mousalardan altısı olan Erato¹¹ (müzik ve dans), Thalia¹² (komedyacı), Melpomene¹³ (tragedyacı), Kalliope¹⁴ (destansı şiir ve epik), Urania¹⁵ (gökbilimi) ve Euterpe¹⁶ (flütlü müzik) hem arkeolojik hem de epigrafik olarak tespit edilmiştir. Klio (tarih), Polyhymnia (pantomim) ve Terpsikhore

(lyra) ise kasetlerin bütünlenememiş olması nedeniyle tespit edilememiştir¹⁷. Böylece Apollon'un Side'de Apollon Mousagetes olarak da tapınım gördüğü kanıtlanmaktadır. Burada Sidelilerin tanrı Apollon'a verdiklerini değer gösterilmesi yanında, tanrının Side Panteonu'ndaki çok yönlülüğü de vurgulanmaktadır.

Epigrafik belgelerde Athena'nın ismi her zaman Apollon'dan önce yer almaktadır. Fakat arkeolojik belgelere baktığımızda bunun tam tersi ile karşılaşmaktayız. Özellikle MS 2. yüzyılın sonu ile 3. yüzyılın başında Apollon Athena'dan daha çok önemsenebilir başlamıştır.¹⁸ "Sidelites" ve "θεόκτιστος" sıfatları tanrının Sideliler için ne kadar önemli olduğunu güçlü bir şekilde vurgulamaktadır. Kentte Athena ile Apollon'un tapınımı politik olarak da büyük önem taşımaktadır. Tanrıça ve tanrı, kentin var oluşunu simgeleyen, sürekliliğini sağlayan ve saygınlığını öne çıkaran kutsal kişiler olarak görülmekteydi. Bu nedenle her ikisinin de tapınağı İmparator Kültü'nün "Neokoros Tapınağı" olarak kabul edilmekteydi (Resim 5 a-b). Athena Tapınağı "*Asylia*" hakkına sahipti¹⁹. Özellikle Caracalla, tek başına egemen olduğu dönemde Side'ye altın bir büstünü göndermişti ve bu büst Athena Tapınağı'nda korunmaktaydı²⁰. Side'de limanın yanında yer alan tapınaklardan hiçbirinde Athena veya Apollon'un adına epigrafik belgelerde rastlanılmamıştır. Kentin ilk kazı başkanı olan A. M. Mansel'in limana yakın olan ve sütunlu

Apollon olarak düzeltilmiştir, karşılaştır. Mansel 1963, 134; Mansel 1978, 201; Tancke 1989, 113. 305-306, Nr. 47, 4, Levha 77,1; Alanyalı 2001, 270; Alanyalı 2003, 270-271; Alanyalı 2005, 85 vd., Alanyalı 2010, 85.

⁹ Nollé 1990, 258-259; Nollé 1993a, 87-88; Mansel 2000, 895; Alanyalı 2005, 91.

¹⁰ Nollé 1993a, 114.

¹¹ Tancke 1989, 113-115. 306-307. Kat. 47, 5. 8 Lev. 77, 2; 78, 3; Alanyalı 2001, 271; Alanyalı 2010, 86.

¹² Tancke 1989, 114. 307. Kat. 47, 10 Lev. 79, 3; Alanyalı 2003, 271; Alanyalı 2010, 86, Res. 10.

¹³ Mansel 1962, 51, Res. 31; Mansel 1978, 201. Res. 228; Tancke 1989, 113. 306. Kat. 47, 6 Lev. 77, 3; Alanyalı 2001, 271; Alanyalı 2010, 85.

¹⁴ Alanyalı 2001, 271; Alanyalı 2010, 85.

¹⁵ Tancke 1989, 113. 306-307, Kat. 47, 7 Lev. 78, 1-2; Alanyalı 2001, 271; Alanyalı 2010, 86.

¹⁶ Alanyalı 2001, 271; Alanyalı 2010, 86.

¹⁷ Alanyalı 2001, 271; Alanyalı 2010, 86.

¹⁸ Nollé 1993a, 112-114.

¹⁹ Mansel 1963, 83-84. 96; Mansel 1978, 134. 146; Nollé 1990, 249. 255; Nollé 1993a, 92. 114. 112-113. 123; Alanyalı 2005, 91.

²⁰ Nollé 1990, 255; Nollé 1993a, 112.

caddenin sonunda yer alan *temenos* içerisindeki iki tapınağı Athena ve Apollon²¹ Tapınağı olarak kabul etmesinin pek de yanlış olmadığı kabul edilmelidir²². Çünkü limana hâkim bir yerde ve anıtsal görünümleri ile dikkat çekmektedirler²³. Mansel, küçük olan N1 Tapınağı'nın Apollon'a ait olduğunu, büyük olan N2 Tapınağı'nın da Athena'ya ait olması gerektiğini söylemektedir²⁴. N1 Tapınağı frizinde konsollar arasına yerleştirilmiş Medusa başları yer almaktadır²⁵ (Resim 6). Perseus, Medusa'nın başını kestikten sonra tanrıça Athena'ya getirip teslim etmiştir. Tanrıça da Medusa başını göğsünün üzerindeki Aegis'i üzerine yerleştirmiştir. N2 Tapınağı'na ait yayınlanmış olan frizde de Apollon'un üçayaklı kazanının tasviri yer almaktadır²⁶ (Resim 7). Bu nedenle Mansel'in belirttiğinin aksine N1 Tapınağı Athena'ya, N2 Tapınağı da Apollon'a ait olmalıdır. Daha önceden de vurgulandığı gibi, MS 2. yüzyılda tapınakların inşasında Apollon daha çok önemsendiği için plan açısından daha büyük olan N2 Tapınağı'nın tanrıya adanmış olabileceği şaşırtıcı olmaz²⁷. Tapınakların liman kenarında yer alması, Athena'nın Deniz Hâkimesi olması ve Apollon ile birlikte Epibaterios Bayramı'nda kutsanması doğrultusunda,

konuşlandırılmış oldukları yerle de uygunluk göstermektedir²⁸. Kutsal alan belki şehrin ilk kuruluşundan itibaren dini merkez olmuş olabilir. Çünkü Hıristiyanlık döneminde alanın kutsallığı dikkate alınarak MS 5. yüzyılda yapıların bulunduğu yere kentten erken tarihten büyük bazilika planlı kilisesi yapılarak dini merkez olma geleneğini pagan dönemi sonrasında da devam ettirmiştir²⁹.

Sideliler tarım tanrıçası ve tanrısı olarak Demeter ve Zeus'a tapmaktaydılar. Liman kenti çok verimli olan Pamphylia Ovasında yer almaktadır³⁰. Kent, hayatını ticarete bağlamış olmakla beraber tarım da önem taşımaktaydı. Demeter'in Gizem Kültü de şehirde önemsenirdi (Resim 8). Bu kulte bağlı olarak *Agon Mystikos* kutlanırdı³¹.

Demeter'in Gizem Kültü ve onun için kutlanan *Agon Mystikos* Bayramı'nda Dionysos'a da tapınılırdı. (Resim 9) Dionysos tapınımına Side anıtlarında sıkça rastlanılmaktadır. Dionysos kültürünün en önemli yapısı olan tiyatrodan tanrının hayatı *scaenae frons* frizinde yer aldığı gibi, kaset kabartmalarında da işlenmiştir. Kaset betimlemesinde tanrının büstü bir *hydria* üzerinde durmakta, başında sarmaşık çelengi ve üzüm salkımları bulunmaktadır. Asma yaprağı, büstün yerleştirildiği madalyonu çevrelemektedir. Ayrıca çam kozalakları, *lagobalon*, üzüm salkımı, *dia-*

²¹ Nollé 1993a, 50-53. 87. 112; Mansel 2000, 891.

²² Mansel ve diğ.1951 16 vd.; Mansel 1963, 77vd.; Atlan 1967, 157; Mansel 1978, 121.

²³ Mansel ve diğ.1951, 21; Mansel 1963, 82 vd.; Mansel 1978, 133 vd.

²⁴ Mansel ve diğ.1951, 21; Mansel 1963, 82vd.; Mansel 1978, 133 vd.

²⁵ Mansel 1963, 80 Res. 61; Mansel 1978, 125 vd. Res. 141.

²⁶ Mansel 1978, 133, Res. 147.

²⁷ Literatürde A. M. Mansel N1 ve N2 tapınaklarını nasıl isimlendirdiyse öyle anılacaktır. Tapınakların isminin şimdi değiştirilmesi bilgi kargaşasına yol açacaktır.

²⁸ Atlan 1967, 39. 155, dn. 179.

²⁹ Mansel 1978, 257-266.

³⁰ Mansel 1962, 51, Res. 29; Mansel 1963, 134, Res. 113; Mansel 1978, 201, Res. 227; Tancke 1989, 112, 304-305, Kat. 47, 1, Lev. 76,1; Nollé 1990, 253; Nollé 1993a, 114. 116-117; Mansel 2000, 892; Alan-yalı 2001, 270-271; Alan-yalı 2010, 85.

³¹ Nollé 1986, 204-206; Nollé 1990, 258-259; Nollé 1993a, 85-86. 93. 116-117; Mansel 2000, 895.

ulos, pan flüt ve zil yer almaktadır³². Dionysos Frizine ait kabartmaların durumu çok iyi olmasa da, belli kısımlarda iyi korunagelmıştır³³. Dionysos'un hayatını anlatan sahneler doğumla başlamamaktadır. İlk sahneler Zeus ve Semele ile ilgili konuların anlatıldığı bölümler olmalıydı. Fakat levhalarda yalnızca bazı figürlerin, güçlükle sadece konturları izlenebilmektedir. Tanrının Zeus'un bacağından doğması, kutsal banyo sahnesi, tanrının *triumphu*, Hephaistos'un Olympos'a getirilmesi ve Dionysos'un gizem kültü ile ilgili sahneler frizin devamını oluşturmaktadır. Asıl ilginç olan nokta frizin Gigantomakhia sahneleri ile son bulmasıdır³⁴. Gigantomakhia'nın antik dünyada her şeyin başı olarak görülmesi yanında ilahi adalet olarak da değerlendirilmesi gerekmektedir. Dionysos'un gizem kültürünün frizlerde anlatılması, Side kentinde kutlanan "Agon Mystikos" bayramında tiyatronun önemli bir yeri olduğunu belirtmektedir. Tiyatronun kuzeybatı köşesinde *tetrastylus* ve *pseudoperipteros* planlı, Augustus dönemine tarihlenen tapınağın Dionysos'a ait olduğu söylenmektedir. Tapınağın tiyatro yanında olması dışında epigrafik ve arkeolojik veriler dikkate alındığında yapının Dionysos'a ait olduğunu gösteren bir belge yoktur³⁵. Tapına-

ğın güneydoğu köşesi, tiyatroya ait taşıyıcı bir paye ayağının altında kaldığı ve aynı zamanda mimarisi ve mimari süslemeleri Augustus dönemini gösterdiği için tiyatrodan önce yapılmış olması gerekmektedir³⁶. Yapı içerisinde yapılan arkeolojik araştırmalar sonuçlandırıldığında daha doğru bir değerlendirme yapılabilecektir.

Side çevresinde buğday üretiminin oldukça gelişmiş olduğu araştırmacılar tarafından sıklıkla tekrar edilmektedir³⁷. Zeytin ve zeytinyağı ticareti yanında tahıl da önemli bir tarımsal üründür. Side kazılarında tahıl üretimi ve ticaretini destekleyecek çok sayıda ölçü kabı ele geçmiştir³⁸. Tarım tanrısı Zeus "Αλωνιτης" epitheti ile anılmaktadır. Αλωνιτης harman yerinin koruyucusu demektir³⁹ (Resim 10). Böylece Zeus göksel tanrı olmanın yanında tarımın koruyucusu da olmuştur. Buğday üretimi Side kenti için önemli bir tarımsal faaliyet olarak görülmektedir. Deniz ticareti ile uğraşan Sidelilerin önemli ihrac maddelerinden birini oluşturmaktadır. Özellikle Roma Döneminde buğday sevkiyatı önem taşımaktaydı. Günümüz dünyasında Afrika'da baş gösteren açlık, besin maddelerinin insan hayatı için ne kadar önemli olduğunu halen bize hissettirmektedir. Antik çağda da buğdayın

³² Alanyalı 2010, 85.

³³ Mansel 1962, 52; Res. 37-39; Mansel 1963, 137-138. Res. 116-117; Mansel 1978, 205-206. Res. 233-235; Alanyalı 2001, 269-270; Alanyalı 2009a, 174, Alanyalı 2010, 87-89.

³⁴ Alanyalı 2009b, 224.

³⁵ Mansel 1963, 90-94; Mansel 1978, 142-146; Büyükkolancı 2008, 259-282. Mansel döneminde yapının yalnızca planı bilinmekteydi. *Pseudoperipteros* planlı tapınağın tiyatronun yanında yer alması, Dionysos'a ait olabileceğini düşündürmüştür. Büyükkolancı yapıya ait parçaların agora ve latrinada devşirme olarak kullanıldığını keşfetmiştir. Mansel'in

düşünceleri doğrultusunda yapıyı irdelemiş, ancak yeni bir tez ortaya koyamamıştır. Çalışması, kazı yapmadan, yalnızca mevcut duruma göre ortaya çıkan sonuçların değerlendirilmesidir. 2009 yılından beri Dionysos Tapınağı'nda yapılan kazı çalışmaları Büyükkolancı'nın tespit etmiş olduğu mimari elemanların hepsinin bu yapıya ait olmadığını ortaya koymuştur. Tapınağın temeline ait kazılar ve araştırma sonuçları çok kısa süre içerisinde monografi olarak yayınlanacaktır.

³⁶ Tiyatro MS 2. yüzyılda inşa edilmiştir.

³⁷ Nollé 1993a, 29-30.

³⁸ Nollé 1990, 246, Res. 4.

³⁹ Nollé 1993a, 29-30. 114. 116.

önemini yadsımamak gerekir. Zeus'a ait büyük bir sunak kentte yer almakta olup, sunağın bulunduğu kent bu mahallesine "Βομέιται" (Büyük Sunaklılar) adı verilmiştir⁴⁰. Tanrıya ait "Norites" unvanı, tapınımı eski Anadolu kökenine geri götürmektedir⁴¹. Hititler Döneminde bu tanrı "Tarhunt" olarak isimlendirilmekte ve bölgeye de "Tarhuntašša" adı verilmektedir. Göksel bir tanrının tarım tanrısı olarak görülmesi pek yadırganamaz, çünkü göksel baba yağmurlarıyla toprak ananın gebe kalmasını sağlamaktadır. Side kentinde eski Anadolu kültürlerine ait izlere rastlamamız pek şaşırtıcı değildir. Bölgede Hellenizasyon diğer birçok Anadolu kentine göre oldukça geç dönemlerde kabullenilmiştir. Side, kendi yerel dili olan Sideceyi Erken İmparatorluk Dönemine kadar kullanmıştır. Ayrıca Arrianus'un *Anabasis*'te söylediği gibi kolonizasyon sürecinde Kıyme'den Side'ye gelen göçmenler çok kısa bir süre sonra kendi ana dillerini unutarak barbar dilini konuşmaya başlamışlardır⁴². Doğu Pamphylia kenti Side çoğunlukla yeni akımlara kapalı olduğu gibi, eski Anadolu geleneklerine de sahip çıkmıştır.

Tanrıça Artemis tapınımı da Side'de bilinmektedir⁴³. Kendisi Apollon'un kız kardeşi ve avcı Artemis kişiliğinde sevilen bir tanrıçadır⁴⁴ (Resim 11). Tanrıça hiçbir şekilde komşu şehir Perge tanrıçası "Artemis Pergaia" ile birleştirilmemiştir. Burada tekrar Pamphylia bölgesine ait yarış-

tan söz etmemiz gerekiyor⁴⁵. Pamphylia (Παμφυλία , Πάμφυλοι veya Παμύφλιοι) Yunan dünyasında bölgeye verilen addır ve "Tüm Kavimlerin Ülkesi" veya "Tüm Yunan Boylarının" anlamına gelmektedir. İsmi birleştirici bir anlamı olmasına karşın, Pamphyliyalılar hiçbir zaman bir birlik kuramamışlardır. Her daim birbirleri ile yarış içerisinde olmuşlardır. Hellenistik Dönemde Aspendos ve Side, bölgenin birinci kenti olmak için yarışmıştır. Roma Döneminde Aspendos'un yerini Perge almış ve Side ile devamlı yarış içerisinde olmuştur. Side bölge içerisinde önemli bir limana sahip olduğu için ticaret merkezi olarak önem taşımış, Perge ise "Artemis Pergaia" kültü⁴⁶ nedeniyle bölgenin dini merkezi ve hacıların uğrak yeri olmuştur⁴⁷. Roma Dönemindeki gizli düşmanlık ve yarış nedeniyle Side Artemis'i avcı Artemis olarak kabullenilip tapınım görmüştür. Tanrıça için kentte bir kutsal alanın varlığı da kent sikkeleri üzerinde yapılan yeni araştırmaların ışığında ortaya çıkmıştır⁴⁸.

Side Panteonu'nda Poseidon tapınımına ait bilgiler oldukça sınırlıdır (Resim 12). Tanrının Ἀσφάλειος (Asphaleios) epitheti belki deniz ulaşımı ile ilgili olma-

⁴⁰ Mansel 1978, 33; Nollé 1993a, 8.

⁴¹ Nollé 1993a, 115.

⁴² Arrian. *Anab.* I 26, 4.

⁴³ Nollé 1990, 254; Mansel 2000, 893; Alanyalı, 2001, 270; Alanyalı 2004, 11-12; Alanyalı 2010, 86.

⁴⁴ Nollé 1993a, 117-118.

⁴⁵ Nollé 1993b, 310-317.

⁴⁶ Lanckoroński 1890, 37-38; Opermann 1937, 683-689; Robert 1948, 64-69; Onurkan 1969, 303-323; Onurkan 1969/70, 291-298; Bernardi-Ferrero 1970, 3 dn. 7; Fleischer 1973, 233-254; Rüdiger 1977, 56-57; Fleischer 1984, 756-766; Onurkan 1987, 86-88, Lev. I Res. 1-3; MacKay 1990, 2048-2082; Zisa 1992, 35-51; Mitchell 1993, 206-207; İnan ve diğ. 2000, 307. 331-334; Martini 2004, 479 vd.; Alanyalı 2008, 69-76.

⁴⁷ Pamphylia'nın iki merkezli olması nedeniyle Antik Dönem sonrası Erken Hıristiyanlık döneminde de metropolitlik merkezi olarak Side *Prima*, Perge *Secunda* olarak isimlendirilecektir.

⁴⁸ A. Tolga Tek, Side sikkeleri üzerine yapmış olduğu çalışmayı kısa bir sürede yayına hazırlayacaktır.

lydı⁴⁹. Sikkeler üzerindeki betimleri dışında, kent içinde ele geçmiş olan heykeller arasında Poseidon yer almamaktadır. Fakat deniz ve Poseidon'la ilgili olarak tiyatro kaset bezemelerinde iki *Triton*'un yer alması – yapının dini, sosyal ve ekonomik önemi yanında, kentin en büyük prestij yapılarından biri olduğu da düşünüldüğünde – kentte tanrının önemsendiğini vurgulamaktadır. Yalnızca Sideliler değil, Antik Çağda birçok kent ve halk tanrının gazabından korkmuş ve depremlerle cezalandırılmamak için sunularda bulunmuşlardır.

Kybele Side sikkeleri üzerinde Bergama Sunağı'nda⁵⁰ olduğu gibi aslan üzerinde oturur biçimde resmedilmiştir. Tanrıçanın karakteristiği eski Anadolu geleneğinin bir devamı şeklindedir. Tiyatro kaseti üzerindeki büstünde, başında kale sur tacı ve diadem taşımaktadır⁵¹ (Resim 13). Mantosu başının üzerine çekilmiştir. Köşe motifi olarak Attis *tiara*'sı, iki aslan ve ziller yer almaktadır. Prehistorik dönemlerden itibaren baskın bir şekilde ortaya çıkan Ana Tanrıça Kültü çağlar boyunca Anadolu'da etkin bir tapınım olmuştur. Side erken dönemlerden beri kendine has geleneği olan ve yerel özellikleri kendi bünyesinde koruyan bir kent olmuştur. Side'nin dilini uzun yıllarca korumuş olması, Hellenizasyon ve Romaniizasyon sürecinde dış etken ve baskılara karşı koyduğunu göstermektedir. Bağımsızlığına düşkün olan kent Hellenistik Dönemde Bergama Kralı Attalos'a teslim olmamıştır. Akdeniz'de egemenlik kur-

mak isteyen kral önemli Side Limanı'nı ele geçiremediği için "Attaleia" kentini kurmak zorunda kalmıştır. Sidelilerin eski Anadolu geleneklerine bağlılığı, Ana Tanrıça Kültü'nü Roma Döneminde kendinde toplamış olan ve ismi Phryglerden gelen Kybele'ye panteonlarında yer vermelerinde kendini göstermektedir.

Tanrı Men Sideliler için yabancı değildir⁵². Fakat tiyatro kaseti üzerinde yer alan ay ve yedi kollu yıldız dışında tanrı ile ilgili bir veriye arkeolojik ve epigrafik belgelerde rastlanmamaktadır (Resim 14). A. M. Mansel şehrin güneydoğusunda yer alan yarım daire planlı, podyumlu "P" Tapınağı'nın Men'e ait olabileceğini söylemektedir⁵³. Fakat tapınağın yükseltilmiş podyumu, *kryptaları* ve planı göz önüne alındığında doğu kökenli bir tanrıya adanmış bir tapınaktan ziyade Roma İmparatorluk Kültü ile bağlantılı bir yapı olduğu düşünülebilir. Bununla beraber P Tapınağı'nın Side Athena ve Apollon Tapınaklarına (N1–N2) yakınlığı göz önünde bulundurulursa; belki şehrin güneydoğu köşesinde bir kutsal alan bölümü oluşturulduğu düşünülebilir. Böylece baş tanrı Apollon ve baş tanrıça Athena ile birlikte gizem tanrısı Dionysos ve tanrıçası Demeter de P Tapınağı'nda tapınım görmüş olabilirler. Bu konuda arkeolojik ve epigrafik verilerimiz oldukça sınırlı olduğundan düşüncelerimiz varsayım olmaksızın ileri gidememektedir.

Tanrıça Tykhe'nin yuvarlak planlı (*monopteros*) tapınağı agora içerisinde yer alır⁵⁴. Tapınak konuşlandırılırken agoranın

⁴⁹ Nollé 1993a, 118.

⁵⁰ Simon 1975 31 vd. dn. 156 Lev. 27.

⁵¹ Nollé 1990, 254; Mansel 2000, 893; Alanyalı, 2001, 270; Alanyalı 2004, 11-12; Alanyalı 2010, 85-86.

⁵² Nollé 1993a, 120; Mansel 2000, 893.

⁵³ Mansel 1963, 86-90; Mansel 1978, 135-142; Mansel 2000, 905-906.

⁵⁴ Mansel 1978, 157-167; Nollé 1993a, 121-122.

tam merkezi yerine, merkezden biraz güneybatıya kaydırılmış şekilde inşa edilmiştir⁵⁵. Burada, tapınak-agora ilişkisi detaylı bir şekilde incelendiğinde agoranın tiyatroyla birlikte planlandığı görülmektedir. Belki de ilk planlamada tapınak konuşlandırılmış, daha sonra planda yapılan değişiklikler nedeniyle tapınak agoranın ekseninden kaymak zorunda kalmıştır. Diğer bir olasılıksa, yapının temel etütleri yapıldığında tapınak için en uygun zeminin agoranın bu kesiminde olduğunun tespit edilmiş olmasıdır. Tanrıçaya ait sikkeler betimleri yuvarlak planlı bir tapınağın içinde oturan Antiokheia Tykhesi şeklindedir⁵⁶ (Resim 15 a-b). Bu nedenle tanrıçaya tapınının Seleukoslar egemenliği sırasında kente getirilmiş olması gerekir. Roma Döneminde de Tykhe kültü çok benimsenmiş olmalı ki, Hellenistik geleneği devam ettirir niteliktedir.

Side kazılarında birçok Hermes heykeli bulunmuştur⁵⁷ (Resim 16 a-b), ancak A. M. Mansel ve J. Nollé'nin de söyledikleri gibi, Pamphylia'nın bu en önemli liman ve ticaret kentinde Hermes kültüne ait ne arkeolojik ne de epigrafik hiçbir bir veriye rastlanmamıştır⁵⁸. Tanrı Hermes için tapınak yapıldığı pek görülmez, ama Side'de tanrı için özel bir alanın veya kutamanın yer almış olması gerekir. Gelecekteki araştırmalar ve buluntular bu konuda daha detaylı bilgi sahibi olmamızı sağlayacaktır.

Sonsöze gelmeden önce tiyatrodaki kasetlerde resmedilmiş olan tanrı ve tanrıçalara dikkat edilmelidir. Tiyatronun ilk

katının altı kaseti içerisinde yer almakta olan "Athena", "Apollon", "Artemis", "Demeter", "Dionysos" ve "Kybele" Side Panteonu'nun ilk sıradaki tanrı tanrıçalarıdır⁵⁹. Athena ve Apollon şehrin baş tanrı ve tanrıçasıdır. Demeter ve Dionysos gizem tanrı ve tanrıçasıdır. Artemis Apollon'un kız kardeşi ve avcı tanrıça, Kybele ise Anadolu'nun ana tanrıçasıdır.

Tiyatronun podyum frizinde Dionysos'un hayat hikayesinin anlatılması, sahne binasının üçüncü kat kasetlerinde Apollon ve Mousaların yer alması Side Panteonu'nda bu iki tanrıya MS 2. yüzyılda daha çok önem verildiğini vurgulamaktadır. Tiyatronun ikinci kat kasetlerinde Poseidon ve Men kültüyle ilgili unsurlar yer alır. Kentin prestij yapılarından biri olan tiyatro mimari oluşumu ile bir anıt eser olduğu gibi, tüm bu plastik veriler bir araya getirildiğinde tasvir programı ile de bu yapının Side tapınımlarında önem taşıdığı açıkça görülmektedir. Side'de kutlanan bayramlarda tören alayı kuzeybatıdaki Hellenistik kapının⁶⁰ önünde yer alan anıtsal *Nymphaion*'da⁶¹ toplanmaktaydı. İlk kutlamalar *Nymphaion* önünde yapıldıktan sonra büyük bir olasılıkla çeşme ile Hellenistik kapı arasındaki alan *stadion* olarak kullanılmakta ve çeşmenin basamakları da seyircilerin oturması için olanak sağlamaktaydı. Çeşmedeki törenlerin ardından alay kapıdan geçerek kente girmekte, sütunlu caddeyi izleyerek tiyatroya ulaşmaktaydı. Tiyatrodaki⁶² Agonlar yapıldıktan sonra alay buradan devam ederek liman ve onun yanında yer alan

⁵⁵ Mansel 1963, 102; Mansel 1978, 166-167.

⁵⁶ Mansel 1978, 166, Res. 183.

⁵⁷ İnan 1975, 17-26, 29-36, 59-66, 68-70, 84-87, 89-90.

⁵⁸ Nollé 1993a, 121 dn. 405, Mansel 2000, 893.

⁵⁹ Alanyalı 2003, 269-271, Alanyalı 2005, 11-13.

⁶⁰ Mansel 1963, 36-40; Mansel 1978, 47-54.

⁶¹ Mansel 1963, 53-62; Mansel 1978, 95-108; Mansel 2000, 903-904.

⁶² Nollé 1987, 254; Mansel 2000, 908-910.

Apollon ve Athena tapınaklarına⁶³ ulaşarak taçlandırılmaktaydı⁶⁴.

Side Panteonu'nda başta ticaret ile ilgili tanrıların öne çıkması, bölgenin en büyük limanına sahip kenti olmasından dolayı şaşırtıcı değildir. Zeytinyağı ve tahıl üretimi ticarete bağlı olarak kentin ekonomisine katkı sağlamaktadır. Ayrıca dini birçok motif eski Anadolu kültürlerine geri gitmektedir. Eski kültlere köklü Anadolu tanrıçası da eklenerek kentin geleneklerine olan bağlılığı vurgulanmıştır. MS 2. yüzyıldan sonra Romalılışmaya başlayan kentte hiçbir zaman eski gelenekler terk edilmemiştir. Batı Pamphylia kentlerinin yeniliklere açık olmasına karşın Side özünde gelenekçi olmuştur. Panteonunda eski geleneklerini devam ettirmiştir. Gizem tapınımı ile Demeter ve Dionysos gibi doğu kültlerine değer vermiş ve korumaya devam etmiştir. Side hiçbir zaman batı eksenli bir kent olmamıştır. Her daim doğuya açık olmuş, ticarete Suriye, Kıbrıs ve Mısır ile ilişkili olmuştur. Kentin dini ve ticari bağlantıları bu anlamda sanat akımlarında da doğu kültürünün etkisinde kalmasına neden olmuştur. Grekçe dilini bile çok zor kabul eden Sideliler yerli öğelerini her konuda olduğu gibi dinlerinde de korumuşlar ve kendilerine özgü bir şekilde tapınımlarını gerçekleştirmişlerdir.

Resim Listesi*

- Resim 1.** Side Tiyatrosu kaset kabartması, Athena (Side Kazısı Arşivi).
Resim 2. Side sikkesi, arka yüz, Athena betimi(A. Tolga Tek Arşivi).

- Resim 3.** Side Tiyatrosu kaset kabartması, Apollon (Side Kazısı Arşivi).
Resim 4. Side sikkesi, arka yüz, Apollon betimi (A. Tolga Tek Arşivi).
Resim 5a. Side sikkesi, arka yüz, Side'deki Nekoros tapınaklarının betimi (A. Tolga Tek Arşivi).
Resim 5b. Side sikkesi, arka yüz, Zafer Çelengi ve ΝΕΩΚΟΡΩΝ yazısı (A. Tolga Tek Arşivi).
Resim 6. Side Apollon Tapınağı Medusa frizi (Side Kazısı Arşivi).
Resim 7. Side Athena Tapınağı'na ait friz parçası (Side Kazısı Arşivi).
Resim 8. Side Tiyatrosu kaset kabartması, Demeter (Side Kazısı Arşivi).
Resim 9. Side Tiyatrosu kaset kabartması, Dionysos (Side Kazısı Arşivi).
Resim 10. Side sikkesi, arka yüz, Zeus betimi (A. Tolga Tek Arşivi).
Resim 11. Side Tiyatrosu kaset kabartması, Artemis (Side Kazısı Arşivi).
Resim 12. Side sikkesi, arka yüz, Poseidon betimi (A. Tolga Tek Arşivi).
Resim 13. Side Tiyatrosu kaset kabartması, Kybele (Side Kazısı Arşivi).
Resim 14. Side Tiyatrosu kaset kabartması, ay-yıldız betimi (Side Kazısı Arşivi).
Resim 15a. Side sikkesi, arka yüz, Tykhe Tapınağı betimi (A. Tolga Tek Arşivi).
Resim 15b. Side sikkesi, arka yüz, Tykhe betimi (A. Tolga Tek Arşivi).
Resim 16a. Hermes heykeli, Side Müzesi (Side Kazısı Arşivi).
Resim 16b. Hermes başı, Side Müzesi (Side Kazısı Arşivi).

⁶³ Mansel ve diğ. 1951, 16-24; Mansel 1963, 77-86; Mansel 1978, 121-135; Mansel 2000, 905.

⁶⁴ Alanyalı 2010, 89.

*Resim 2, 4, 5a-b, 10, 12, 15 a-b için A. Tolga Tek'e teşekkür ederim

KAYNAKÇA

- Alanyalı 2003 H. S. Alanyalı, “Dionysos Frizi ve Kaset Kabartmaları Çalışmaları”, içinde: Ü. İzmirli, Side Tiyatrosu ve Çevresinde Kazı, Onarım Ön Çalışmaları (2001), *KST* 24, 2. Cilt, 2003, 269-272.
- Alanyalı 2004 H. S. Alanyalı, “Gedanken zum Kybele-Kult in römischen Pamphylien am Beispiel von Side und Perge”, içinde: T. Korkut (yay. haz.), *Anadolu'da Doğdu. Festschrift für Fabri Işık zum 60. Geburtstag* (2004) 11-18.
- Alanyalı 2005 H. S. Alanyalı, “Apollon Sidetes”, içinde: B. Brandt – V. Gassner – S. Ladstätter (yay. haz.), *Synergia, Festschrift für F. Krinzingler II* (2005) 89-92.
- Alanyalı 2008 H. S. Alanyalı, “Der Tempel der Artemis Pergaia”, içinde: T. Tarha – A. Tibet – E. Konyar (yay. haz.), *Muhibbe Darga Armağanı* (2008) 69-76.
- Alanyalı 2009a H. S. Alanyalı, Dionysos, IX. Vita di Dioniso Nr; 19, “Marmorfries der scaenae frons des Theaters von Side”, *LIMC Supp.* 2009, 174-175
- Alanyalı 2009b H. S. Alanyalı, Gigantes, A. Sculpture, I. Compositions monumentales Nr. 17; “Trois reliefs fr. en marbre la scaenae frons du théâtre de Side”, *LIMC Supp.* 2009, 224.
- Alanyalı 2010 H. S. Alanyalı, “Side tiyatrosunda Yeni Yapılan Araştırmalar Işığında Scaenae Frons Kaset Kabartmaları ve Dionysos Frizi”, içinde: Ü. İzmirli – G. Tanyeli – Z. Ahunbay (yay. haz.), *Side'ye Emek Verenler Sempozyumu 20-22 Nisan 2007 Side, Antalya* (2010) 84-91.
- Atlan 1967 S. Atlan, *Side'nin Milattan Önce V. ve IV. Yüzyıl Sikkeleri Üzerinde Araştırmalar - Untersuchungen über die sidetischen Münzen des V. und IV. Jahrhunderts v. Chr.* (1967).
- Bernardi-Ferrero 1973 D. Bernardi-Ferrero, *Teatri Classici in Asia Minor 3. Città dalla Troade alla Pamfilia* (1970).
- Büyükkolancı 2008 M. Büyükkolancı, “Side Dionysos Tapınağı'na ilişkin Yeni Bulgular”, içinde: İ. Delemen – S. Çokay-Kepçe – A. Özdzibay – Ö. Turak (yay. haz.), *Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı EUERGETES Festschrift für Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu zum 65. Geburtstag* (2008) 259-282.
- Fleischer 1973 R. Fleischer, “Artemis von Ephesos und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien”, *EPRO* 35, 1973, 233-254.
- Fleischer 1984 R. Fleischer, “Artemis Pergaia”, *LIMC* II.1, 1984, 756-766.

- İnan 1975 J. İnan, *Side'nin Roma Devri Heykeltraşlığı* (1975).
- İnan ve diğ. 2000 J. İnan – N. Atik – A. Öztürk – H. S. Alanyalı – G. Ateş, “Vorbericht über die Untersuchungen an der Fassade des Theaters von Perge”, *AA*, 2000, Heft 2, 285-340.
- Knoblauch 1977 P. Knoblauch, *Die Hafenanlagen und die Anschliessenden Seemauern von Side* (1977).
- Lanckoroński 1890 K. G. Lanckoroński, *Die Städte Pamphylens und Pisidiens I* (1890).
- MacKay 1990 T. S. MacKay, “The Major Sanctuaries of Pamphylia and Cilicia”, *ANRW* 18.3, 1990, 2048-2082.
- Mansel 1962 A. M. Mansel, “Side Tiyatrosu”, *Bulleten* XXVI.101, 1962, 45-77.
- Mansel 1963 A. M. Mansel, *Die Ruinen von Side* (1963).
- Mansel 1978 A. M. Mansel, *Side. 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları* (1978).
- Mansel 2000 A. M. Mansel “Side”, *RE Suppl.* X, 2000, 879-918.
- Mansel ve diğ. 1951 A. M. Mansel – E. Bosch – J. İnan, *1947 Senesi Side Kazılarına Dair Önrapor - Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Side im Jahre 1947* (1951).
- Martini 2004 W. Martini, “Zur Lage des Artemis-Heiligtums von Perge”, içinde: T. Korkut (yay. haz.), *Anadolu'da Doğdu. Festschrift für Fabri Işık zum 60. Geburtstag* (2004) 479-492
- Mitchell 1993 S. Mitchell, *Anatolia I* (1993).
- Nollé 1986 J. Nollé, “Pamphyliche Studien ”, *Chiron* 16, 1986, 199-212.
- Nollé 1987 J. Nollé, “Pamphyliche Studien 6-15”, *Chiron* 17, 1987, 235-276.
- Nollé 1990 J. Nollé, “Side. Zur Geschichte einer kleinasiatischen Stadt in der römischen Kaiserzeit im Spiegel ihrer Münzen”, *AW* 21, 1990, 244-265.
- Nollé 1993a J. Nollé, *Side im Altertum. Geschichte und Zeugnisse* (1993).
- Nollé 1993b J. Nollé, “Die feindlichen Schwestern - Betrachtung zur Rivalität der pamphylichen Städte”, içinde: G.Dobesch – G.Rehrenböck (yay. haz.), *Hundert Jahre kleinasiatische Kommission der österreichischen Akademie der Wissenschaften. DenkschrWien* 236. Ergänzungsbände zu den TAM 14 (1993) 310-317.
- Onurkan 1969 S. Onurkan, “Perge Artemis Pergaia Kabartmaları ve Artemis Pergaia”, *Bulleten* XXXIII.131, 1969, 303-323.
- Onurkan 1969/70 S. Onurkan, “Artemis Pergaia”, *IstMitt* 19/20, 1969/70, 291-298.
- Onurkan 1987 S. Onurkan, “Perge Tiyatrosundan İkinci bir Artemis Pergaia

- Kabartması”, içinde: A. Çilingiroğlu (yay. haz.), *Anadolu Demir Çağları - Anatolian Iron Ages. Papers presented to the I. Anatolian Iron Ages Symposium* (1987) 86-88.
- Opermann 1937 H. Opermann, “Pergaa”, *RE* XIX 1, 1937, 683-689.
- Robert 1948 L. Robert, “Deux Textes inulitisés sur Pergè et Sidè”, *Hellenica* 5, 1948, 64-69.
- Rüdiger 1977 H. Rüdiger, “Der Artemistempel von Perge”, *AW* 8, 3, 1977, 56-57.
- Simon 1975 E. Simon, *Pergamon und Hesiod* (1975).
- Tancke 1989 K. Tancke, *Figuralkassetten griechischer und römischen Steindecken* (1989).
- Zisa 1992 A. D. Zisa, “Osservazioni sulle Rappresentazioni Monumentali dell’Artemide di Perge”, *RIANum* 94, 1992, 35-51.



Resim 1



Resim 2



Resim 3



Resim 4



Resim 5a



Resim 5b



Resim 6



Resim 7



Resim 8



Resim 9



Resim 10



Resim 12



Resim 11



Resim 13



Resim 14



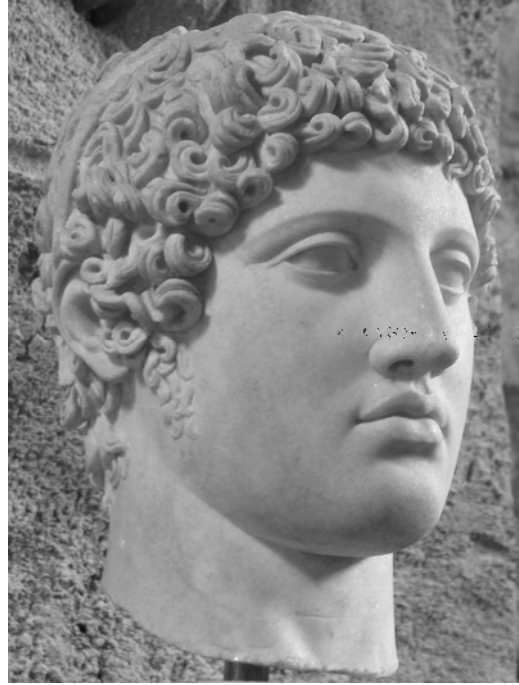
Resim 15a



Resim 15b



Resim 16a



Resim 16b